

ORTA ASYA ÜLKELERİ AÇISINDAN DAHA RASYONEL BİR DIŞ TİCARETİN ÖNÜNDEKİ SİYASİ ENGELLER

Yrd. Doç. Dr. Hasan Emir AKTAŞ

Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü
hasanaktas@atauni.edu.tr

Özet

Genellikle ülkelerin iç ve dış siyasi şartları ile ekonomik faaliyetleri arasında karşılıklı bir etkileşim mevcuttur. Bu çerçevede iç ve dış siyasi faktörlerin bir kısmı, dış ticaretin rasyonel, tabii ve verimli bir çerçevede yürütülmesinin önünde engel oluşturabilmektedir.

Orta Asya ülkelerinin Rusya ile ilişkileri Sovyet mirasının ideolojik, kültürel ve siyasi baskısı altındadır. Bu baskı bu ülkelerin Sovyetlerin nüfuz alanı dışındaki ülkelerle kurabileceği ticari ilişkileri zorlaştıran bir faktör olabilmektedir. Çin, bölge ülkeleri üzerindeki ekonomik avantajını siyasi ve stratejik bir hegemonyaya dönüştürmeye çalışmaktadır.

Diğer taraftan iç siyaset açısından baktığımızda, Orta Asya ülkelerinin birçoğunda yolsuzlukların ve siyasi baskıların yaygın olduğu siyasi yapılar, dışardan gelebilecek ticaret ve yatırım potansiyelini zayıflatmaktadır. Kuşkusuz ki ticaret siyasi yapının daha hukuka bağlı, şeffaf, denetlenebilir ve öngörülebilir şekilde işlediği ortamlarda gelişme potansiyeli taşımaktadır. Bu çalışmada Orta Asya çevresindeki siyasi faktörlerin bu ülkelerin dış ticaretine olan olumsuz etkileri incelenmekte ve bu etkileri gidermek için çözüm yolları önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Sovyetler Birliği, Çin, Ticari ilişkiler, Otoriter yapılar, Rasyonelleşme

POLITICAL OBSTACLES TO A MORE RATIONAL FOREIGN TRADE FOR CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Abstract

There is often an interaction between a country's domestic and foreign political conditions and economic activities. In this context, some of the political factors can hinder the foreign trade to be conducted in a rational, natural and efficient framework.

Relationships of Central Asian countries with Russia is under the ideological, cultural and political pressure of Soviet legacy. This pressure can constrain the relationships of these countries with the countries outside Soviet sphere of influence. China on the other hand tries to transform its economic advantages with Central Asian countries to a political and strategic hegemony.

As for the domestic policy, in most of the Central Asian countries, corruption and political pressures of the political regimes undermine the potential of trade and investment from other countries. No doubt, foreign trade have an inclination to develop in legal, transparent, accountable and predictable environments. In this study, negative effects of the political factors on foreign trade in Central Asian countries have been examined.

Key Words: Central Asia, Soviet Union, China, Trade Relation, Authoritarian structures, Rationalization

1. GİRİŞ

Orta Asya ve Kafkasya bölgesi iki sebepten dolayı Türkiye'nin ilgi alanında bulunmaktadır. Özellikle Kafkasya bölgesi coğrafi olarak Türkiye'nin yakın çevresinde yer almaktadır. Fakat Orta Asya'nın da dünya coğrafyası ölçeğinde düşünüldüğünde yine yakın bir bölgede bulunduğu söylenebilir. Ülkeler arasında ticaretin gelişmesinde coğrafi yakınlığın, tek faktör olmasa da önemli bir faktör olduğunu belirtmek gerekir.

İkinci sebep de biri Kafkasya bölgesinde (Azerbaycan), diğer beşi ise Orta Asya bölgesinde yer alan Türki cumhuriyetler ile Türkiye arasındaki tarihi, kültürel ve dini bağlardır. Kuşkusuz ki kültürel müktesebat bir ülkenin başka ülkelerle ticari ve ekonomik ilişkilerinde bir uzaklaşma sebebi ise bu yanlış bir pozisyonudur. Fakat eğer bu müktesebat ülkeler arasında bir yakınlaşma vesilesi ise bunu en ileri derecede kullanmak oldukça rasyonel bir hareket olacaktır.

Sempozyumun konusu Kafkasya ve Orta Asya bölgelerini birlikte kapsasa da her iki bölgenin siyasi, ekonomik ve jeopolitik yapıları bakımından biraz farklı olması sebebiyle bu çalışmada Orta Asya ülkeleri üzerinde durulacaktır. Hangi ülkelerin Orta Asya ülkesi sayılacağı noktasında farklı görüşler bulunsa da (mesela bazı yazarlar Afganistan'ı bir Orta Asya ülkesi olarak kabul etmektedir), genelde kabul edilen görüş, beş Türki cumhuriyetin (Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan) Orta Asya ülkesi sayılacağı yönündedir.

Bu çalışmada Orta Asya ülkelerinin birbirleriyle ve diğer ülkelerle serbest, verimli ve rasyonel ticari ilişkiler geliştirmelerinin önündeki siyasi, kültürel ve ideolojik engellerin neler olduğu ve bunların ne şekilde ortadan kaldırılabileceği incelenmektedir. Burada "ticaretin rasyonelleştirilmesi" ya da rasyonel bir çerçevede yürütülmesi kavramlarını biraz açıklamak yerinde olacaktır. Bir işin rasyonel hale getirilmesi, onun kültürel önyargılardan, duygusal tepkilerden, ideolojik saplantılardan ve siyasi kaygılardan azade olarak durumun gerektirdiği en mantıklı, pratik, yararlı ve etkin bir çerçevede icra edilmesidir. Kuşkusuz ki ideolojik, kültürel, siyasi ve duygusal olgular fert ve toplum hayatının birer boyutudur. Fakat ticari ilişkilerin olabildiği kadar bu olguların baskısından kurtarılması ve kendi mantığı, sistemi ve kuralları çerçevesinde yürütülmesi bu ticari ilişkide rol alan tarafların yararına sonuçlar doğuracaktır.

Uluslararası ticari ilişkilerin rasyonel hale getirilmesi, bireylerin münferit ekonomik kararlarında olduğu, ticareti gerçekleştiren devletlerin veya firmaların en mantıklı ve anlamlı kararları vermeleri anlamına gelmektedir. Yani bir ülke ithalat yapacağı zaman ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri en düşük fiyatla en kaliteli şekilde alabilmeli, ihracat yapacağı zaman da elindeki ihtiyaç fazlası mal veya hizmetleri en yüksek fiyatla satabilmelidir.

Orta Asya ülkeleri 1991'de Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Fakat bağımsızlık sonrasındaki dönüşüm süreci gerek bu ülkeler ve gerekse Rusya başta olmak üzere Sovyetlerin bakiyesi olan diğer devletler açısından oldukça sancılı geçmiştir. Çünkü Sovyetlerin kısa bir süre içerisinde parçalanmasından sonra bu bakiye devletler, en kısa zamanda kendilerine siyasi, ekonomik ve hatta sosyal modeller teşkil ederek yeni bir düzen kurmaları mecburiyeti karşı karşıya kalmışlardır.

Uluslararası ticaret ülkelerin ihtiyaçtan fazla mal ve hizmetleri satarak, başka ihtiyaçlarını karşılamak üzere dışarıdan mal ve hizmet satın almasıdır. Dolayısıyla Orta Asya ülkelerinin ihtiyacından fazla sahip olduğu ekonomik değerlerin neler olduğuna ve neleri dışardan almak durumunda bulunduğu bakmak gerekmektedir. Orta Asya ülkelerinin bir kısmı (Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan) petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynaklarını ihraç etme potansiyeline sahipken, diğer bazıları (Kırgızistan, Tacikistan) metaller, tarım ürünleri gibi ekonomik değeri biraz daha sınırlı ürünleri ihraç etmektedir. Fakat hepsinde ortak olan nokta, daha çok işlenmemiş malları satarak, mamul mallar satın aldıklarıdır. Bu şekilde işleyen bir ekonominin gelecek açısından sağlam temellere dayalı bir ekonomik yapıya sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Kuşkusuz ki Sovyetler Birliği belli bir sanayi ve teknoloji altyapısı olan bir devlettir. Soğuk Savaş döneminde iki süper güçten birisi olmasını da büyük ölçüde buna borçluydu. Fakat hem Sovyet sanayinin silah sanayii, uzay sanayii gibi reel ekonomik alana yayılmayan dar bir alanda yoğunlaşması, hem de bu sanayileri tasarlayan ve işleten unsurların çoğunlukla Rusya merkezli olması, bağımsızlığını kazanan diğer devletleri sanayi ve teknoloji bakımından oldukça yetersiz bir altyapıyla başbaşa bırakmıştır.

Orta Asya ülkelerinin uluslararası ticari faaliyetlerinin daha verimli ve rasyonel bir çerçevede yürütülmesinin önündeki siyasi engelleri iki kategori halinde değerlendirmek mümkündür: İç siyasi yapıdan kaynaklanan engeller ve ticari ilişkide bulunan diğer ülkelerden veya uluslararası sistemden kaynaklanan engeller.

2. ORTA ASYA ÜLKELERİ AÇISINDAN DIŞ TİCARETİN ÖNÜNDEKİ SİYASİ ENGELLER

2.1. Diğer Ülkelerden veya Uluslararası Sistemden Kaynaklanan Siyasi Engeller

OrtaAsya jeopolitik konumu ve tabii kaynakları sebebiyle ABD, Çin, Rusya ve Avrupa Birliği'nin ilgi ve nüfuz alanında bulunmaktadır. Fakat bölge bu yabancı güçler için önemli olmakla birlikte, özellikle Avrupa ve ABD açısından kalıcı ve uzun vadede yapılandırıcı bir ilgiyi celbedecek derecede önemli görülmediğinden, ilişkiler daha çok geçici stratejik ve ticari ilişkiler seviyesinde kalmaktadır. Bu durum da istikrarsızlığı artırmak suretiyle, bölgedeki krizin derinleşmesine yol açmaktadır (Shishkin, 2012: 25). Diğer bir ifadeyle Orta Asya ülkeleri ne Orta Doğu ülkeleri gibi derin bir jeopolitik stratejik öneme, ne de Avrupa veya Uzak Doğu ülkeleri gibi kökleşmiş ekonomilere sahip olmadığından, güç merkezlerinin bu bölgeye yönelik ilgileri stratejik bir müdahaleden veya bir çıkar mücadelesinden öteye geçmemektedir ki bu da bölgenin yapılanması ve gelişimi açısından olumsuz bir sonuç doğurmaktadır.

Bu noktada özellikle Kırgızistan yerleşmiş siyasi yapısındaki taşların yerinden oynamasından sonra birçok çalkantılara şahit olmuş ve Rusya, Çin ve ABD arasındaki nüfuz mücadelesine sahne olmuştur (Tasmahanbetulı, 357-369).

Bağımsızlıktan sonraki dönemde Rusya, Çin ve ABD arasında çeşitli stratejik kombinezonlar gerçekleşmiştir. Bazı dönemlerde Çin'in nüfuzuna karşı Rusya ve Batı bloku arasında, bazı dönemlerde ise ABD'nin nüfuzuna karşı Rusya ve Çin arasında ittifak denemeleri gerçekleşmiştir (Ekrem, 2011: 43).

Diğer bir husus uluslararası ticaretin taraf olan ülkeler arasındaki eşit ve her iki ülkenin de yararına olan bir zeminde gerçekleşmesidir. Orta Asya ülkeleri ile Rusya ve Çin arasındaki ticari ilişkilerin eşitlik temelindeki rasyonel ve iki taraf için de kârlı bir ilişkiye dayandığını söylemek mümkün değildir. Bölgede oyun kuran aktörler olmak isteyen bu iki gücün bölge ülkeleriyle ilişkileri çok açık olmasa da daha çok emperyalist bir ilişki biçimine dayanmaktadır. Rusya bölge ülkelerindeki yönetici elit üzerinde öteden beri kurduğu kültürel ve ideolojik etkiyi bir kontrol unsuru olarak kullanmaya çalışmakta, yörüngesinden çıkmak isteyen bölge ülkelerini ise Gürcistan örneğinde görüldüğü gibi çeşitli tehdit unsurlarıyla sindirmeye çalışmaktadır. Çin ise güçlü sanayi ve teknoloji kapasitesiyle bölgedeki ekonomik alt yapıları ele geçirmeye çalışarak bölge ülkeleri karşısındaki üstün konumunu bir hegemonyaya dönüştürmeye çalışmaktadır.

Orta Asya ülkelerinin herbiri açısından kendilerinin ve diğer Türki komşularının sanayi ve teknoloji altyapılarının zayıf olması, güçlü ekonomi ve sanayiler içerisinde bölgeye en yakın olan Çin'i son derece avatntajlı duruma getirmektedir. Çin'in Orta Asya ülkeleri ile ilişkileri kısmen sömürge dönemindeki ilişkilere benzemektedir. Orta Asya ülkelerinin Çin ile olan ticari ve ekonomik ilişkilerinin uzun vadede bu ülkelerin ekonomik bağımsızlığına zemin hazırlaması kolay görünmemektedir. Bu ilişkinin uzun vadede bölge ülkelerine Çin karşısında ekonomik ve dolayısıyla belki siyasi bağımsızlıklarını tesis ve idame bakımından sıkıntı oluşturabilecek hususlardan bazıları şunlardır:

Birincisi Çin ile Orta Asya ülkeleri arasındaki ticari ilişkilerde Çin mamul mal ihracatçısı durumundayken, Orta Asya ülkeleri büyük oranda işlenmemiş mal tedarikçisi konumundadır. Mesela 2007 sonu itibariyle Orta Asya ülkelerinin Çin'e ihraç ettiği malların %91'i ham madde olarak gerçekleşmiştir. Bu oranın %68'den fazlası enerji, %6'sı çeşitli metaller ve % 2'si işlenmemiş tekstil malzemeleri olarak belirlenmiştir (İbraimov, 2009: 3). Dolayısıyla iki ülke arasındaki ticari ilişkide eğer bir taraf büyük oranda hammadde diğer taraf işlenmiş ürün ihraç ediyorsa, buradaki ilişki birinci taraf için sağlıklı değildir ve daha çok bir sömürge ilişkisi olarak değerlendirilmelidir. Çünkü işlenmiş ürünün hem üretip satan için ve hem de bağlı olduğu ülke için artı değeri ve yan sanayiler üzerinden katkısı çok daha büyüktür. Hele serbest ticaret alanlarında Çin'in mamul tüketici mallarının çok kolay şekilde arz edilmesi, bu ülkelerin yerli sanayiinin gelişmesi açısından da çok zararlı olabilir.

İkinci olarak Çin Orta Asya ülkelerine yönelik stratejisinin bir parçası olmak üzere kapsamlı altyapı projeleri gerçekleştirilmektedir. Çin'in Orta Asya ülkelerinden sınır komşusu olduğu ülkelerle ilişkilerinde kullanmak üzere boru hatları, kara yolları, demir yolları vb. altyapı çalışmalarına kapsamlı bir yer ayırdığını görmekteyiz. Nitekim Çin'in Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'a yönelik birçok yollar ve altyapı yatırımları inşa ettirdiğini görmekteyiz. Halbuki bir ülkenin altyapı yatırımlarının inşa ve finansmanını kapsamlı ve sistemli şekilde başka bir ülkeye havale etmesi o ülkenin kendisi üzerinde kalıcı şekilde nüfuz tesis etmesine kapı aralamak demektir. Bunu bir örneği mesela Türkiye ABD ilişkileridir. Soğuk Savaşın da etkisiyle Türkiye 1945-1960 döneminde ABD'nin sunduğu geniş çaplı yardım ve teşviklerden yararlanarak altyapısını kurmuştur. Fakat daha sonraki dönemde ABD Türkiye'nin kendi potansiyeli ölçüsünde gelişmesini engelleyecek biçimde Türkiye üzerinde vesayet kurmuştur.

Üçüncü olarak Çin Orta Asya ülkelerinde bazı küçük çaplı fabrikalar ve imalathaneler kurma projelerini de uygulamaya koymaya başlamıştır. Mesela Kırgızistan'da, Kazakistan'da ve Özbekistan'da tuğla, un gibi fabrikalar kurulmuştur. Bu fabrikalar Çin'den buralara göç eden Çin vatandaşları tarafından ve Çin devletinin teknik ve finansal desteği ile kurulmuştur. Fakat bu fabrikaların sadece yurtiçi ihtiyaçları karşılamak için üretim yapmaları amaçlanmakta, bu üretim kapasitesinin bölgesel veya uluslararası seviyeye yükselmesine izin verilmemektedir. Çin'deki uzmanlar bu ülkelerde üretilen ürünlerin Orta Asya piyaasına göre üretilmesini temin etme noktasında sıkı bir denetim uygulamaktadır. Ayrıca Çinlilerin kurduğu bu tür fabrikalarda ilk başlarda yerli halktan insanlar istihdam edilirken, sonraki aşamada Çinden göç eden insanlar yerleştirilmeye başlamıştır (İbraimov, 2009). Emperyalist ülkelerin 20.yüzyıl boyunca nüfuzları altındaki ülkelere yönelik politikalarından biri de bu ülkelerde üretim alanlarına çok sınırlı bir alanda izin vermeleri ve ülkenin kalkınması için kritik önemde olan üretim alanlarını ise kontrolleri altında tutmalarıdır.

Shanghai Sosyal Bilimler Akademisinden Lifan Li, Çin'in Orta Asya bölgesindeki rol ve hedeflerini şu şekilde ifade etmektedir: "Çin Orta Asya'yı ulusal enerji güvenliği, ticari genişleme ve etnik istikrar bakımından kritik bir sınır alanı olarak görmektedir. Kamu teşebbüsleri enerji boru hatları, demiryolları ve karayollarıyla bölgeye derinlemesine nüfuz etmiştir. Diğer taraftan hükümet son zamanlarda Orta Asya başkentlerinde Çince'yi öğretmek ve bu yolla Çin'in bölgedeki 'yumuşak gücünün' önemini vurgulamak için Orta Asya başkentlerinde Konfüçyüs Enstitüleri açmaktadır" (Wong, 2011).

Çin'in Orta Asya bölgesinde hem siyasi ve hem de ekonomik ve ticari bir politika izlemektedir. Siyasi anlamda gerek ikili ilişkilerini ve gerekse Shanghai örgütündeki nüfuzunu terrorist, ayrılıkçı ve muhalif gruplara karşı mücadele için kullanmaktadır. Çin, Afganistan ve Orta Asya ülkelerindeki terörist ve ekstremist gruplardan ve Sincan Uygur Bölgesindeki ayrılıkçı unsurlardan tehditlerin geldiğini ileri sürmekte ve bölgedeki nüfuz ve ilişkilerini bu tehditleri ortadan kaldırmak için kullanmaktadır. Bu noktada bölgesinde bir baskı politikası izlemekte ve Orta Asya ülkelerinin yönetimlerinden de muhalif unsurlara karşı baskıcı politikalar izlemelerini istemektedir. Orta Asya'nın çoğunlukla demokratik olmayan rejimleri de Çin'in bu beklentilerini iki sebepten dolayı yerine getirmektedir. Birincisi, Orta Asya ülkelerinin bu otokratik rejimleri muhalif unsurları bastırma noktasında Çin ile benzer güvenlik politikaları izlemektedir. Dolayısıyla iki tarafın güvenlik kaygısı ve tehdit algısı büyük ölçüde örtüşmektedir. İkinci olarak da Çin büyüyen ekonomik gücü ve finansman kapasitesiyle sağlam ekonomik temellere dayanmayan bu Orta Asya ülkeleri için ekonomik bir dayanak oluşturmaktadır (Shishkin, 2012: 25-27).

Shanghai örgütünün bu şekilde muhalif ve ayrılıkçı unsurlara karşı bir güvenlik kalkanı olarak kullanılması meselesi, aynen Rusya için de geçerlidir. Her iki bölgesel güç Shanghai Örgütü ile bölgedeki otoriter yapıları korumak suretiyle, kendilerine yönelik her türlü güvenlik tehdidini ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Orta Asya ülkelerindeki rejimler ise bu güvenlik şemşiyesi sayesinde kendi toplumlarının gelişmesi açısından negatif etkiler doğuran bütün unsurlarıyla birlikte mevcut siyasi yapılarını koruma altına almış olmaktadır (Aris, 2011: 177-178).

Orta Asya ülkeleri üzerindeki nüfuz ve rolleri bakımından Rusya ile Çin arasında şu şekilde bir mukayese yapmak mümkündür: Rusya Orta Asya ülkeleri üzerindeki yaklaşık

iki yüzyıllık Rus hâkimiyetinin bir sonucu olarak, bu bölgeyi kültürel olarak etkisi altına almış olup, yönetici elit ve entelijansiya üzerindeki nüfuzunu hala önemli ölçüde sürdürmektedir. Fakat Rusya ile Orta Asya ülkelerinin ekonomik potansiyelleri birbirini tamamlayıcı olmak yerine, birbirinin rakibi durumundadır. Diğer bir ifadeyle hem Rusya hem de Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi Orta Asya ülkeleri milli gelirinin büyük bir bölümünü enerji ve hammadde kaynaklarının ihracatından sağlamakta ve tam mamul sanayi mallarını büyük ölçüde başka ülkelere ithal etmektedir. Çin ise avantaj ve dezavantaj bakımından Rusya'nın tam tersi bir konumdadır. Kültürel tesir ve yönetici elit üzerinde tarihi şartların bir sonucu olarak nüfuz sağlamak bakımından, Çin Rusya karşısında daha dezavantajlı olmakla birlikte, ekonomik bakımdan bu ülkeleri tamamlayıcı bir potansiyele sahip olması ve onlara ihtiyaç halinde finansman ve kredi sağlayabilmesi, Çin için büyük bir avantaj unsuru haline gelmektedir. Eğer Çin önümüzdeki dönemde yönetici elit üzerinde konjonktürel ve pragmatik ilişkinin ötesinde, daha kalıcı bir nüfuz oluşturabilirse, Rusya'nın bu bölgedeki ağırlığını kendi lehine daha da zayıflatabilir.

Rusya 11 Eylül saldırıları sonrasında Afganistan bölgesine birliklerini yerleştirirken, ilk başlarda Rusya buna ciddi bir tepki göstermemiştir. Fakat ABD'nin sonraki süreçte Eski Sovyetlerin bıraktığı bölgedeki muhalif unsurları desteklediğini farkedince tepkisini yükseltmiştir. Rusya ABD'nin bu bölgedeki çabalarını kendisine (Rusya'ya) yakın olan rejimleri ve hatta kendi sistemini zayıflatma girişimi olarak değerlendirmeye başlamıştı. Rusya, Kırgızistan gibi bazı Orta Asya ülkelerinin ABD ile ilişkilerini geliştirmek istemesini de Rusya'nın çıkarlarına bir tehdit olarak algılıyordu (Shishkin, 2012: 29).

Rusya özellikle ABD ile yakın ilişkiler kurma sürecine giren Kırgızistan'ı tekrar Rusya'nın nüfuz alanına girmeye zorlamak için farklı taktiklere başvurmuştur. Bakıyev döneminde Kırgızistan yönetimini ABD üslerini kapatmaya zorlamak için önce finansal destek verme yoluna gidilmiş, bu işe yaramayınca Sovyetler döneminden kalma alışkanlıklardan dolayı bölgede yoğun bir izlenme alanı olan Rus devlet televizyonunda Kırgızistan yönetiminin yolsuzluk dosyaları ortaya dökülmüştür. Rusya'nın Kırgızistanı "hizaya getirmek" için 2010 sonrasındaki yeni rejim döneminde de başvurduğu diğer bir taktik de enerji potansiyeli sınırlı olan bu ülkeye yaptığı petrol ve gaz ihracatına yönelik uyguladığı kısıtlama ve yüksek fiyatlandırma politikaları olmuştur. Rusya'nın bu son hamlesinin Kırgızistanı, Rusya'nın çıkarlarını gözeten ticari bir yapılanma olan Avrasya Birliğine katılmaya zorlama amacını taşıdığı da belirtilmektedir (Shihkin, 2012: 29).

Aslında ABD'nin bölgedeki muhalif unsurları demokratik gerekçelerle harekete geçirmeye çalışması da dünyanın başka bölgelerinde defalarca görüldüğü üzere pragmatik bir güç şavaşıdır başka bir şey değildir. Yani ABD otoriter yapıların hâkim olduğu rakip stratejik blokları zayıflatmak için demokratik söylemleri bir araç olarak kullanmaktadır. Kendisine yakın olan baskıcı ve otoriter yapılara karşı ise demokratik bir hassasiyet taşımadığı defalarca müşahede edilmiştir.

ABD'nin Orta Asya'ya yönelik politikalarının diğer bir yönü de bu ülkelerin dünya ile entegrasyonuna yardımcı olmak ve bu ülkelerdeki siyasi yapıları uluslararası sistemle uyumlu hale getirmek suretiyle dünyadaki hakim güvenlik sistemine zarar verebilecek Batı karşıtı rejimlerin ortaya çıkmasına engel olmaktır (Amanov, 2007: 111).

Orta Asya ülkeleri AB için sınırlı bir ticaret alanı ve pazar oluşturmaktadır. Beş ülkenin toplamda yüksek bir nüfus yoğunluğunun bulunmaması, Kazakistan ve Türkmenistan'daki belli bir kesim dışında hayat standartlarının çok düşük olması, bu bölgenin AB için verimli bir ticaret ortağı olmasını zorlaştırmaktadır. (Dünya Bankasının 2015 verilerine göre Orta Asya ülkelerinin kişi başına düşen milli geliri şu şekildedir: Kazakistan: 25,876 \$; Kırgızistan: 3,426 \$; Türkmenistan: 16,498 \$; Tacikistan: 2,779 \$; Özbekistan: 5,995 \$.)¹ Görüldüğü gibi bu ülkelerden Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan'ın kişi başına düşen milli geliri oldukça düşük olup, milli geliri daha yüksek olan iki ülke ise bu verilerini büyük ölçüde petrol ve doğal gaz ihracatına borçludur. Bu yüzden AB ülkelerinin Orta Asya ülkeleri ile ticareti daha çok enerji alanıyla sınırlı kalmaktadır (Peyrouse, 2009: 4).

Avrupa Birliği ülkelerinin Orta Asya ülkeleri ile ilişkileri Rusya, Çin, ABD gibi güç merkezlerine nazaran siyasi, ideolojik, stratejik veya askeri manivelalardan yoksundur. Diğer bir ifadeyle Avrupa'nın büyük güçleri Ortadoğu gibi diğer bazı bölgelerde stratejik, istihbari, askeri olaylarda aktif rol oynarken ve çeşitli siyasi oyunlara dahil olurken, Orta Asya çevresinde ne ideolojik ve ne de stratejik açıdan fazla bir manevra imkanı bulunmamaktadır. Bu sebeple Avrupa Birliği'nin Orta Asya bölgesine nüfuz etmesi, demokratikleşme, sivil toplumun gelişmesi, hukukun üstünlüğü, ekonomik alt yapının liberalleştirilmesi gibi rasyonel bazı dinamiklere bağlı görünmektedir.

Bu sebeple Peyrouse (2009) Avrupa Birliği ülkelerinin Orta Asya bölgeleriyle ilişkilerini ve bu bölgedeki nüfuzunu geliştirebilmesi için şu hususları önermektedir: Orta Asya ülkelerinde ticari ilişki ve işlemleri belli düzene bağlamak için bölge hükümetleri nezdinde hukukun üstünlüğü, açık ve şeffaf piyasa, ortak standartlar ve Dünya Ticaret Örgütü üyeliği teşvik edilmelidir. Orta Asya ülkelerinde diasporada bulunan Avrupalılar – Almanlar, Polonyalılar ve Yunanlar- bu ülkelerin anavatanları ile olan ticaret ve yatırım ilişkilerinde önemli bağlantılar olarak değerlendirilebilir. Avrupa'nın kaliteli ürün ve teknolojileri bölge ülkelerinde tanıtılmalı ve teknolojik altyapı sayesinde işlenmemiş mal ihracına bağımlılıkları azaltılarak, finans, hizmetler, ulaştırma gibi alanlarda gelişmelerine yardımcı olunmalıdır. İletişim teknolojisi geliştirilip yaygınlaştırılarak ve halkın bilgilenme imkanı geliştirilerek, Rusya ve Çin'in otoriter rejimlerinin piyasalara hakim olması önlenmelidir. Avrupa Birliği ayrıca bu ülkelerde fakirlikle mücadele, çevreci ve etik normları yerleştirme konusunda yardımcı olarak sosyal bir sorumluluk üstlenmelidir (Peyrouse, 2009: 13-14).

Bölge ülkelerinin rasyonel bir çerçevede içerisinde ve rasyonel şartlara bağlı olarak diğer bazı ülkelerle ticari ilişkiler kurmalarının önünde yine, ideolojik, kültürel ve dini farklılıklardan kaynaklanan engeller görülebilmektedir. Mesela ideolojik ve dini bazı önyargılar İran'ın Orta Asya ülkeleriyle veya yine bir Türki cumhuriyet olan Azerbaycanla geliştirebileceği potansiyel ticari ilişkileri zayıflatmaktadır. Orta Asya ülkelerinin çoğunlukla Sünni, İran'ın ise Şii bir toplum yapısına sahip olması iki taraf arasındaki ticari ilişkileri sınırlandıran bir faktör olmaktadır. Özellikle Orta Asya toplumlarının bazı kesimlerinde son dönemlerde klasik Hanefilik yerine Selefi unsurların güçlenmesi, diğer taraftan İran'ın hem Fars milliyetçiliği ve hem de Şiilik noktasında

¹Worldbank International Comparison Program Database.
<http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>. (Erişim Tarihi: 03.09.2016).

yayılması ve propagandist bir politika benimsemesi İran'ın bölge ülkeleriyle daha kapsamlı ticaret ve yatırım ilişkileri kurmasını zorlaştırmaktadır. İslam Kerimov'un Özbekistan yönetimi gibi Türki kimlik ve iddialarına dayalı politikaları vurgulayan ülkelerde ise Türk kimlik ve kültürünün Fars milliyetçiliğiyle olan rekabeti ön plana çıkmaktadır. Yine dil ve mezhep bakımından ortak karakteristiklere sahip olan İran ve Azerbaycan arasındaki ticari ilişki potansiyelini Azerbaycan'ın seküler, İran'ın ise dini bir yönetim sistemine sahip olmaları zayıflatmaktadır (Hunter, 2010: 170-171).

Dolayısıyla İran'ın Ortaya Asya ülkeleriyle kurabileceği ticari ilişkiler ticari anlamda birbirini tamamlayıcı alternatif ihracat unsurlarına sahip olmamaları bir tarafa (çünkü İran ve bu ülkeler çoğunlukla enerji unsurları ve hammaddeler ihraç etmekte ve işlenmiş sanayi malları ithal etmektedir) mevcut ticaret potansiyeli bile tam olarak gerçekleştirilememektedir. Kuşkusuz ki ticari ilişkiler yapısı gereği ideolojik, kültürel, siyasi ve dini anlamda belli bir esnekliği ve ılımlılığı gerektirmektedir. Siyasi, ideolojik veya dini alanlardaki müfrit, yayımcı, önyargılı ve dışlayıcı tavırlar, istikrarlı ve rasyonel ticari ilişkiler geliştirilmesi imkânını zayıflatan unsurlardır. Gerek İran'da ve gerekse Orta Asya ülkelerinin birçoğunda siyasi sisteme otoriter yapıların hakim olması, aşırı ideolojik, milliyetçi ve dini tepkilerin gelişmesinin sebeplerinden biridir. Çünkü demokratik çoğulculuğun ve ifade serbestisinin bulunmadığı otoriter yapılarda, siyasi rejimin dayandığı sacayaklarından biri sistemli şekilde ve çeşitli medya unsurlarıyla beslenen resmi ideoloji olmaktadır. İran'ın Fars milliyetçiliğini ve Şiiliği sistemli şekilde nüfuz unsuru olarak kullanmasında, Orta Asya cumhuriyetlerinin bazılarında laik politikaların ve Sovyetler döneminde benimsenen materialist anlayışların abartılı şekilde vurgulanmasında bu otoriter yapılar önemli bir mekanizma işlevi görmektedir.

2.2. İç Politik ve İdari Yapıdan Kaynaklanan Siyasi Engeller

Orta Asya ülkelerinde ticaretin gelişmesi için iç politika alanında yapılması gereken şeylerden biri de ticareti kolaylaştırıcı ve standartlaşma sağlayıcı düzenlemelerin yapılmasıdır. Bürokratik yapının şeffaf olmadığı ve hukuki bir çerçeveye oturtulmadığı bu ülkelerde yoğun şekilde kayıt dışı ücretlerin (rüşvet) alınması, ticari teşebbüslere girişecek yabancı girişimciler açısından güvensiz ve belirsiz bir ticari ortam meydana getirmektedir (ECE, 2006: 30-32).

Orta Asya ülkelerinin verimli ve kurumsallaşmış ticari ilişkiler geliştirmesini engelleyen faktörlerden biri de yolsuzluk, kanunsuzluk, rüşvet ve kaçakçılıktır. İbraimov'un 2009 tarihli çalışmasında kaydettiklerine göre Orta Asya ülkelerinin Çin ile olan ticari ilişkilerinde ticari geçişlerin gerçekleştirildiği sınır bölgelerinde suç örgütleri, rüşvet, kaçakçılık, illegal ilişkiler oldukça yaygınlaşmış bulunmaktadır. Bu illegal ilişkilerin bir kısmında üst düzey bürokratların ve siyasilerin de rolü bulunmaktadır. Üst düzey yetkililer Çin ile ticari ilişkilerde, özellikle metallerin ihracatında ve tüketici mallarının ithalinde kaçakçılık yoluyla çok karlı işler gerçekleştirmektedir. Üst düzey yetkililerin bu işlerin içinde olması yolsuzluğu önleme ve denetimleri gerçekleştirme noktasında atılabilecek adımları zorlaştırdığı gibi, gümrüklerle ilgili mevzuatın hayata geçirilmesini de engellemektedir. Dolayısıyla Orta Asya ülkeleriyle ticari ilişkilere giren Çinli tüccarlar da ticaretin tabii süreçleriyle ilgisi olmayan bu illegal engellere katlanmak zorunda kalmaktadır (İbraimov, 2009: 58-59).

Nitekim OECD'nin 2008 tarihli İstanbul Yolsuzlukla Mücadele Eylem Planı da Doğu Avrupa ve Orta Asya ülkelerinde Sovyetler sonrasında meydana gelen boşluğun bir sonucu olarak yaygınlaşan yolsuzlukla mücadele çerçevesinde çeşitli önerileri sunmuştur. Bu Planda bölge ülkelerinde yaygın olan yolsuzluk ve rüşvetle mücadele için önerilen tedbir ve düzenlemelerden bazıları şunlardır: Öncelikle ilgili ülke hükümetleri ülkelerindeki yolsuzluğun net bir haritasını çıkarmak için gerekli çalışmaları yapmalıdır. Daha sonra özellikle sivil toplum örgütleri eliyle kamuoyu yoklamaları, sosyolojik çalışmalar gibi metotlarla düzenli araştırmalar yapılarak bu hususta kaydedilen ilerlemeler takip edilmelidir. İkinci olarak yolsuzlukla mücadele politikalarının geliştirilmesinde ve izlenmesinde halkın katılımı sağlanmalıdır. Bu, özellikle halkın hükümet unsurlarını yolsuzlukla bağlantılı gördüğü ülkelerde daha da önemlidir. Bu yolla hem halk kesimleri devlet kurumlarının yolsuzlukla mücadele çalışmalarını denetlemiş olacak, hem de onların devlet kurumlarıyla bütünleşerek bu mücadeleye destek vermeleri sağlanmış olacaktır. Bu noktada hükümetlerin vatandaşları dinleme noktasında demokratik alışkanlıklar geliştirmeleri gerekmektedir.

Üçüncü olarak halkın yolsuzlukla ilgili farkındalığı ve eğitim seviyesi yükseltilmelidir. Bölge ülkelerindeki halk kesimlerinin kişilerle kamu ve özel kurum yetkilileri arasındaki ilişkilerde yaygın olarak gözlemlenen yolsuzluklardan haberdar olduğu belirlenmiştir. Fakat vatandaşlar yolsuzluğun topluma ve kendilerine olan zarar ve ziyanı, bu problemle başetmek için neler yapılabileceği gibi konularda bilgilendirilmesi gerekmektedir. Bu bilgilendirmede çeşitli iletişim araçları, toplantılar, eğitim programları vb. kullanılarak vatandaşlara, iş gruplarına ve diğer ilgili gruplara yolsuzlukla mücadelenin mahiyet, kapsam, amaç ve yararları ile ilgili bilgiler verilebilir.

Dördüncü olarak yolsuzluğu önlemek ve kanunları uygulamak üzere yolsuzlukla mücadele kurumları teşkil edilmelidir. Bu noktada yolsuzluğu önlemekle görevlendirilen çeşitli kurum ve organların politika geliştirme, denetim ve koordinasyon, eğitim ve bilgilendirme, kamu yönetimi unsurlarını yolsuzluktan arındırma, etik kuralların yerleştirilmesi ve yolsuzlukla mücadele mevzuatının hayata geçirilmesi, finansal kontrol yoluyla mücadele, siyasi yozlaşmayı önleme gibi çeşitli boyut ve fonksiyonları olacaktır.

Beşinci olarak uluslararası yolsuzlukla mücadele kriter ve şartları kabul edilmelidir. Bölge ülkeleri çeşitli uluslararası platformlarda imzalanan yolsuzlukla mücadele anlaşmalarının koyduğu yolsuzluğu önleme standartlarını kabul ederek bunları ulusal yasama sürecinin hukuki araçları haline getirmeli ve hayata geçirmelidir (OECD, 2008).

Kuşkusuz ki bir bölgede ticaretin etkin ve verimli şekilde işlemesi için şeffaf ve kurumsallaşmış bir idari ve siyasi yapı zorunludur. Müteşebbisler ticaret ve yatırım yapacağı ülkelerde önlerini görebilmek ve risklerini azaltabilmek için hukukun üstünlüğünün sağlayacağı güvencelere ve idari yapıların şeffaflığına ihtiyaç duymaktadır. Diğer taraftan illegal ilişkiler ticaretin rasyonel işleyiş sistemini bozarak verimini büyük ölçüde düşürmektedir. Bu sebeple hem ticaret yapanların ticaretten asgari külfetle azami verimi alabilmesi için hem de ticaretin yapıldığı ülkelerde ticaretin canlandırdığı yapının bütün bir ekonomiye ve topluma artı bir değer olarak dönebilmesi için ticaretin legal, rasyonel, şeffaf ve öngörülebilir bir yapıya kavuşturulması gerekmektedir.

Sovyetler döneminde oluşmuş olan kalıplara oturan Orta Asya ülkelerindeki idari yapıların daha demokratik, şeffaf, sorgulanabilir, çoğulcu ve katılımcı bir temelde dönüştürülmesi ticari ilişkiler açısından zorunlu bir gelişmedir. Fakat böyle bir dönüşümün önündeki en büyük engellerden biri, reform paket ve programlarını hayata geçirecek olan bürokratik yapının değişecek eski yapının devamında geniş menfaatlere sahip olmasıdır. Uluslararası toplumun veya en üstteki siyasi erkin siyasi iradesi siyasi, ekonomik, hukuki ve idari alanlarda böyle bir dönüşüm programına karar verse bile, bürokratik yapı bu programı hayata geçirmeye istekli değilse, başarı şansı büyük oranda azalacak demektir. O yüzden yavaş adımlarla yürüyen reformların bir ülkede belli bir süreç sonucunda kapsamlı bir değişikliği gerçekleştirmesinin, bazen kısa sürede köklü değişikliklerin gerçekleştirilmesi anlamına gelen devrimlerden daha zor bir süreç teşkil ettiği kabul edilmektedir (Gleason, 2003: 145-146).

Bürokratik oligarşinin bu şekilde reform sürecine bizzat engel teşkil ettiği durumlarda liderlik kavramı önem kazanmaktadır. Hem halkın bilgilendirilmesi ve mobilize edilmesi için, hem de bürokratik oligarşinin mümkünse ikna edilerek, değilse zorla reform sürecine dâhil edilebilmesi için, demokratik değerleri özümsemiş ve rasyonel işleyen piyasanın önemini kavramış, sosyal inşa kabiliyetine sahip ve halkıyla belli hedef, değer ve idealler çerçevesinde bütünleşmiş güçlü liderlik önemli bir rol üstlenmektedir. Bunun en dikkat çekici örneklerinden biri Orta Asya ülkeleriyle benzer bir reform ve dönüşüm süreciyle karşı karşıya kalan ve 1990'lı yıllarda ciddi krizlerden geçen Rusya'nın piyasa sistemine ve rasyonel ticari ilişkilere geçişte devlet başkanı Vladimir Putin'in yaptığı yapıcı katkılarıdır.

Otoriter yapılardaki aşırılıkların diğer bir boyutu da şudur: Mesela Orta Asya'daki otoriter rejimler radikal İslamcı hareketlere karşı siyasi istikrarı korumak adına, siyasi baskılarını şiddetlendirmektedir. Bu şekilde İslam âleminde otoriter yönetimlerin hâkim olduğu birçok ülkede olduğu gibi bir kısır döngü ortaya çıkmaktadır: Otoriter yönetimlerin baskıcı ve dışlayıcı politikalarına, diğer taraftan ülke kaynaklarının toplum kesimlerine refah unsuru olarak yansıtılmak yerine yozlaşmış yönetim unsurları elinde heba edilmesine veya stratejik ortakların hizmetine sunulmasına duyulan tepki, aşırılık yanlısı İslamcı hareketleri beslemekte, bu hareketlerin faaliyetleri de otoriter rejimlerin baskılarına gerekçe oluşturmaktadır (Johnson, 2007: 10).

Siyasi yapının demokratikleştirilmesi ile ekonominin ve ticaretin rasyonel bir zemine yürütülmesi arasındaki ilişki noktasında mesela Çin ile Orta Asya ülkelerinin yönetimlerini karşılaştırırsak çelişkili gibi görünen bir durumla karşılaşacağımız muhakkaktır. Diğer bir ifadeyle neden Çin siyasi bakımdan otoriter yapısına rağmen, ekonomik ve ticari bakımdan büyük bir atılım ve gelişme kaydetmeyi başarabilmiştir? Bu çelişkiyi şu şekilde açıklamak mümkündür: Çin siyasi yapısını demokratikleştirmeden ekonomik dinamiklerini ve ticaret sistemini rasyonelleştiren ender ülkelerden biridir. Bu durumu açıklayan faktörlerden biri şu olabilir: Çin'deki siyasi yapı otoriter olmakla beraber iktidar belli kişilerde temerküz etmiş değildir. Komünist partisinin ilkeleri Konfüçyüs öğretisinin değerleri ile birleşerek Çin idari ve bürokratik yapısı için bir denge unsuru meydana getirmiş ve bu şekilde rasyonelleşmiş bir oligarşik yapı Çin'in ekonomik alandaki dönüşümüne ön ayak olmuştur. Buna karşılık Orta Asya Türki ülkelerinin siyasi ve idari elitleri Sovyetler Birliği'nin birden çökmesi sonrasında kültür, kimlik, ideoloji ve değerler

bakımından büyük bir boşluğa düşmüş ve herkes günübürlük menfaatlerini düşünür hale gelmiştir.

Türkiye'nin Orta Asya ülkeleriyle ilişkileri, bölgeye yönelik politikaları olan diğer güçlere nazaran daha dengeli, rasyonel ve ticaret mantığının gerektirdiği gibi pragmatik bir çerçevede seyretmektedir. Türkiye bu ülkelere "dostane ilişkiler" çerçevesinde finansal yardım, askeri eğitim ve kalkınma kapasitesini geliştirmeye yönelik yardımlar sunmaktadır. Mesela Kırgızistan'ın yaşadığı dönüşüm sürecinde terörle, uyuşturucu trafiğiyle, illegal göçle vb. mücadele etmesi için askeri yardım sağlamayı kabul etmiştir (Wheeler, 2013: 10).

Türkiye Orta Asya ülkeleriyle daha kapsamlı bir işbirliği ve ilişkiye istekli olmasına karşılık, Orta Asya ülkeleri genellikle Türkiye'nin önerdiği stratejik ve ekonomik adımları değerlendirirken büyük ölçüde Rusya'nın tavrını dikkate almaktadırlar. Rusya ise uzun süre nüfuzu altında tuttuğu ve yakın coğrafyasında yer alan bu ülkelerin kendileriyle derin kültürel bağlar taşıyan bir ülke ile yakınlaşmasına müspet bakmamaktadır. Mesela 1991'deki Ankara zirvesinde Türkiye'nin ortak pazar oluşturma, Kıbrıs ve Karabağ gibi konularda önerdiği adımlar Rusya'nın karşı çıkabileceği gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Orta Asya ülkeleri ve Rusya arasındaki bu ilişki hem bu ülkelerin önemli bir Rus nüfusunu barındırmasından, hem de Rusya'nın uzun süreli hegemonya döneminde kültürel olarak bu ülkelerin devlet ve toplum yapılarına nüfuz etmiş olmasından kaynaklanmaktadır (Yılmaz, 2010: 422-423).

3. SONUÇ

Orta Asya ülkeleri Sovyetler Birliğinin beklenmedik şekilde parçalanmasından sonra bağımsızlıklarını kazanmış beş Türki cumhuriyetten oluşmaktadır. Bu ülkeler bağımsızlık sonrasında geçen çeyrek asırlık zamana rağmen siyasi ve ekonomik dönüşümlerini tamamlayabilmiş değildir. Bağımsızlığın kazanıldığı aşamada demokratik sistem çerçevesinde serbest piyasa ekonomisine geçmek amaçlanmasına rağmen, bu hususta daha katedilmesi gereken uzun bir yol bulunmaktadır.

Orta Asya ülkeleri açısından rasyonel, serbest ve verimli bir dış ticaretin oluşması diğer faktörlerin yanında bazı dış ve iç siyasi faktörlere de bağlıdır. Diğer bir ifadeyle bazı iç ve dış siyasi engeller dış ticaretin daha rasyonel bir çerçevede yürütülmesi potansiyelini zayıflatmaktadır.

Bu çerçevede dış siyasi engellerden biri bu bölge üzerinde stratejik hedefleri olan Çin, Rusya, ABD gibi bölgesel ve küresel güçlerin ticaretin kendi kuralları çerçevesinde yürütülmesini engelleyecek şekilde bölge ülkeleri üzerinde kültürel ve ideolojik vesayet veya ekonomik ve stratejik hegemonya kurmalarıdır. Bu sebeple bölge ülkelerinde sorumluluk üstlenecek yönetimlerin vesayet ve hegemonyaları ortadan kaldıracak şekilde bağımsız, eşit taraflı ilişkilere dayanan ve rasyonel bir dış politika inşa etmeleri gerekmektedir.

İç siyasi faktörlere gelince, bu ülkelerin bazı dış güçlerin dizayn teşebbüslerine göre değil, kendi sosyal dinamiklerine bağlı olarak demokratik bir sistem kurmaları ve idari, hukuki ve ekonomik sistemlerini buna göre yeniden yapılandırmaları kaçınılmazdır. Çünkü bu ülkelerin çoğu açısından yolsuzluk, rüşvet ve iltimasın yaygın olması, baskı, keyfilik ve belirsizliğin hâkim olması rasyonel bir ticari yapının yerleşmesinin önünde önemli engeller teşkil etmektedir. Önce genel anlamıyla siyasi sistemin, daha sonra da ekonomik ve ticari

yapının daha hukukun üstünlüğüne dayalı, şeffaf, denetlenebilir, katılımcı hale getirilmesi gerekmektedir.

Diğer bir ifadeyle Orta Asya ülkeleri ne uluslararası güç bloklarının birinin etkisinden uzaklaşmaya çalışırken diğerinin hegemonyası altına girmeli, ne de aşırılık yanlısı hareketlere karşı kendini savunmak için baskıcı ve keyfi yönetimlerin ağında enerjisini tüketmelidir.

Bu noktada sorumlu ve rasyonel iradesiyle iç ve dış dinamikleri en iyi şekilde değerlendirecek, içerde sosyal barışı ve katılımcı ve çoğulcu sosyal dokyuyu ve dışarda en akıllı stratejik hamleleri ve ekonomik adımları gerçekleştirebilecek bir liderlik önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Amanov, Ş. (2007). *Amerika Birleşik Devletlerinin Orta Asya Politikaları*. İstanbul: Gökkuşbu.
- Aris, S. (2011). *Eurasian Regionalism – The Shanghai Cooperation Organization*. New York: Palgrave.
- ECE (2006). *Buildind Trade Partnerships in Eastern Europe, the Caucasus and Central Asia*. New York and Geneva: United Naitons.
- Ekrem, E. (2011). *Çin'in Orta Asya Politikaları*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- Gleason, G. (2003). *Markets and Politics in Central Asia*. London and New York: Routledge.
- Hunter, S.T. (2010). *Iran's Foreign Policy in the Post Soviet Era*. Santa Barbara: Praeger.
- Johnson, R. (2007). *Oil, Islam and Conflict – Central Asia since 1945*. London: Reaction Books.
- OECD (2008). *The Istanbul Anti-Corruption Action Plan: Progress and Challenges*. OECD.
- Peyrouse, S. (2009). *Business and Trade Relationships Between the EU and Central Asia*. EUCAM Working Paper No: 1.
- Shishkin, P. (2012). *Central Asia's Crisis of Governance*. Washington DC: Asia Society.
- Tasmahanbetulı, A.S. (2012). "Rus-Amerikan-Çin Nüfuz Mücadelesi Çerçevesinde Kırgızistan Dış Politikasına Bakış". *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya* (Der.) M.S. Kafkasyalı. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- Wheeler, T. (2013). *Turkey's Role and Interests in Central Asia*. London: Saferworld.
- Wong, E. "China Quietly Extends Footprints into Central Asia". <http://www.nytimes.com/2011/01/03/world/asia/03china.html?pagewanted=all>. New York Times, January 2, 2011. (ErişimTarihi: 29.08.2016).
- Yılmaz, M.E. (2010). "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İlişkileri". *Orta Asya ve Kafkasya – Rekabetten İşbirliğine*. (Der.) T. Arı. Bursa: MKM Yayıncılık.